

Федір ШЕПЕЛЬ

НЕСХОДИМА ШУЛЬЦЛАНДІЯ,
АБО КНИГА ПРО ДИВНОГО ПИСЬМЕННИКА

Фіцовський Єжи. Регіони великої єресі та околиці.
Бруно Шульц і його міфологія / Пер. з польськ. А.
Павлишина. – К. : Дух і літера, 2010. – 544 с.*

Цю книгу можна було б назвати по-іншому: «Літературні мандрівки поляка Україною». А оскільки «ім'я» їй уже дано, поквапимось зауважити, що збірник есеїв та наукових праць Єжи Фіцовського «Регіони великої єресі та околиці», попри використаний у заголовку чи не найуживаніший нині термін у державі, до сучасного політичного спектру України, на щастя, не має жодного стосунку. Та й сама Україна згадується на сторінках книги нечасто. Втім, видавництво «Дух і літера» зробило велику справу, підготувавши та надрукувавши її україномовний переклад. Адже особа знаного у світі письменника й художника Бруно Шульца є для нашої культури своєрідним (а головне – своєчасним) місточком у великий світ.

Літературознавець Ігор Клех з приводу появи російськомовних перекладів Шульцових «Цинамонових крамниць» та «Санаторію під Клепсидрою» висловив примітну думку: «Вдалий своєчасний переклад – ніби відповідь, підглянута в задачнику, коли умови задачі вже поставлені твоєю культурою на твоїй мові, але відповідного рішення поки що немає. Адже перекладається в щасливому випадку не просто інше – далеке – нове, а саме те, чого так не вистачає тут, на місці». Те ж саме, здається, стосується й тепер уже наявних

* Передрук з: <http://litakcent.com/2010/11/22/neshodyma-shulclandija-abo-knyha-pro-dyvnoho-pysmennyka.html>

україномовних видань Бруно Шульца та його вдячного біографа й популяризатора Єжи Фіцовського.

«Те, що я зібрав у книжці, – скромно пояснює автор, – то лише біографічні відомості та глоси захопленого читача на полях великого твору... Можливо, я писав про мого Шульца, про те, що і як я в нього прочитав». Ці слова – ознака чемної людини. Насправді ж, за наймовірніше скрупульозним вивченням, здавалося б, несуттєвих дрібничок, пов'язаних із Бруно Шульцем та його епохою, – глибоке й різнобічне розуміння особистості автора й проникливе трактування його творів. Понад те, інколи ловиш себе на думці, що знайомишся з самостійним художнім твором. Це саме та літературознавча книга, після якої хочеться прочитати й того, про кого в ній розповідається. Завдяки власній Божій іскорці, Єжи Фіцовському вдалося розкрити «незвичайну особистість Шульца, його виразну духовну індивідуальність». Він справді вдало знаходить відповіді на питання, що ведуть до розуміння творчості митця. «Літературна критика не раз помічала й підкреслювала живописність прози Шульца як очевидну рису його письменства, – пише Фіцовський. – З не меншою слухністю можна було б констатувати літературність його рисунків і гравюр».

У житті кожної людини є миттєвості, коли з особливою гостротою згадується дитинство. Тоді по-справжньому починаєш розуміти і «Маленького принца» Антуана де Сент-Екзюпері й щиро радіти «Блакитній дитині» Анатолія Дімарова. «Сум за повнотою дитинства є старим, як мистецтво, – пише Фіцовський. – Але ніхто досі не вчинив і того головного прагнення програми свого мистецтва і не уречевив його в літературі з такою досконалістю. Шульц найшов ключа до тих зачарованих дверей, за якими творці часто підглядали отой світ крізь отвір для ключа. Отож, становище Шульца в мистецтві є винятковим і неповторним».

Не будемо полемізувати з автором. На його думку, Шульц перетворює дитинство на щось більш значуще, ніж досі було прийнято вважати: «Міф кружляє Дрогобичем, переминюючи шарпаків, що грають у гудзики, на магічних віщунів, які на тріщині муру ворожать майбутнє, а купця переминують у пророка чи домовика». Більше того, услід за Шульцем він стверджує: «результати міфологізації

світу бувають інколи разюче подібними до наслідків сучасної науки, впроваджені на шляхах поезії, сперті на суб'єктивні, інтуїтивні відчуття, наче самостійно провадять впритул до наукових теорій про природу дійсності. Айнштайнівське релятивне поняття часу суперечить здоровому глуздові, але не суб'єктивним емоційним відчуттям».

Втім, книга дивує не лише сміливим і неповторним трактуванням творчості Бруно Шульца. Для жителя сьогочасної України знайдеться чимало несподіваних історичних трактувань, здавалося б, відомих істин. Так, читач із подивом дізнається, що Бруно Шульц, народившись у Дрогобичі 1892 року, є уродженцем... Малопольщі. І це при тому, що населений пункт, згадуваний ще у літописах Київської Русі, майбутній обласний центр УРСР і районний – сучасної України? Наприкінці ХІХ століття Дрогобич входив до складу Австро-Угорщини. (Була ще польська та німецька окупація в столітті минулому). Зате підкреслюється, що в Україні, а не на теренах Малопольщі (хоч мовиться про той-таки Дрогобич) письменник... «трагічно загинув». Уточнюється, що – від руки гестапівця, але, мовляв, інших євреїв – десь під Трускавцем – розстріляла якась «українська боївка». Але то так, до слова.

Бруно Шульц – від народження – єврей, здатний задля коханої кинути юдейську громаду й перейти до католицизму. Писав і мислив він переважно польською, хоч і вдавався до німецькомовних літературних спроб. В енциклопедіях та науковій літературі його називають то «невільним громадянином трьох імперій», то «австро-польським єврейським письменником», то «класиком і гордістю польської культури», то «знаменитим єврейським письменником і художником», врешті-решт – «єврейським художником і майстром польського слова». (Щоправда, у вересні 1940 року арештовувався НКВД як «український буржуазний націоналіст (курсив мій. – Ф.Ш.) за використання у пропагандистській картині про визволення трудящих Західної України... жовто-блакитної гами фарб». Химерно? Хтозна. Бо, як стверджується у книзі Фіцовського, Шульц особливо цінував серед учительського колективу гімназії імені короля Владислава Ягелли товариство вчителя фізики та математики Олексія Кушака, «прихованого українського націоналіста, який

захоплено навчав колег формулювати зв'язні логічні дефініції та влучно описувати явища»).

Фіцовський повсякчас показує надзвичайну актуальність творчості Великого Бруно, його відповідальне ставлення до всього, що виходить з-під пера творця. «Ми забуваємо, – оперуючи поточним словом, про те, що це фрагменти давніх і вічних історій, що ми будемо наче варвари, наші будинки з уламків скульптур і статуй богів» – писав Шульц в есеї «Міфологізація дійсності». Загляньте на шпальти будь-якої газети, інтернетівської веб-сторінки чи (що ще гірше) послушайте чиєсь «свободне» слово... Справді, думки уродженця Дрогобича ще довго будуть на часі.

Особливу роль у творчості Бруно Шульца – як письменницькій так і графічній – відіграли жінки. «Середовище, – пише Фіцовський, і – в якому перебував Шульц, було далеким від справ мистецтва. Ні з родичами, ні з колективом гімназійних учителів він не міг ділитися своїми міркуваннями, провадити дискусії на теми, які його цікавили найбільше. Він шукав таких духовних товаришів, іноді обдаровував довірою та інтелектуальними звиряннями осіб, не здатних уповні його зрозуміти. Потреба у співрозмовнику була нездоланною, а вразливість на жіночий чар такими непоборними, що найчастіше саме жінки ставали у листуванні письменника його сповідницями». В есеї «Жінка ідол і повелителька» Фіцовський наводить уривок з інтерв'ю Бруно Шульца 1939 року одному з львівських видань.

« – Уже давно я зауважив, що у письменстві ви розряджаєтеся духовно, а в малюнку – сексуально. – Так воно і є. Я не зумів би написати мазохістського роману. Зрештою, соромився б».

А далі Фіцовський детально розглядає цю тему, щедро ілюструючи її роботами Шульца з так званої «Ідолопоклонної книги» (своєрідного художнього альбому), порівнюючи, наприклад, з символічними образами Едварда Мунка (жінка – пожирачка чоловіків, яка несе їм згубу) і пояснюючи, що було, насправді, не так усе й просто, як у тому інтерв'ю. Мовляв, Шульцова жінка перебуває поза добром і злом. На відміну від карикатурних «поклонників Ідола», чоловіків-карликів, жінка завжди недоторкана, вона не лише не підлягає спотворенню, гротескному потрактуванню, а й покращена, представлена інколи

більшою турботою про її вроду та жіночу привабливість. Водночас її жорстокість принадна і благословенна. Вона – владна. Візьмемо на себе сміливість додати до сказаного Фіцовським, що тонка натура Шульца відчувала прихід третього тисячоліття – великої доби жіноцтва, – свого роду повернення матріархату на новому рівні, коли жіноцтво справді повсюдно виходить на перші ролі. І тепер уже навіть відверте плазування чоловіків перед ними не вигадка митця-мозахіста чи втілення його фантастично-еротичних мрій. Нещодавно цілком серйозні вчені довели, що чоловіки, яким доводиться багато працювати з корицею (цинамоном) особливо глибоко знаються на жінках.

У роки, коли ім'я дрогобичанина набуло світової відомості, його почали порівнювати з Марселем Прустом та Францом Кафкою, Андрієм Платоновим та Валеріаном Підмогильним. А чи «Санаторійна зона» Миколи Хвильового, написана ще 1924 року в цьому ж контексті не варта уваги? («Санаторійна зона водночас відкрита і закрита система, – пояснює Микола Жулинський. – Це – реальність і фантастика, які сплелися в гіперболізованому клубку-символі». «Стосунки в санаторії з кожним днем ставали нестерпнішими. Ніяк не заперечиш – ми просто потрапили в пастку» Це – Шульц, 1935). І все ж, слід погодитися з Єжи Фіцовським, що «тільки дуже поверхова обізнаність із творчістю Шульца може уповноважити до твердження про близьку спорідненість з Кафкою». Він надто своєрідний. А ось чи не було б цікавим таке зіставлення з латиноамериканською літературою з її магічним реалізмом? Здається, цим питанням Фіцовський не переймався.

«Єресь» та похідні від неї – чи не найуживаніші слова в книзі Фіцовського. Можливо, саме в такому сенсі варто сприйняти нашу думку про те, що з погляду якихось глобальних уявлень Шульц був людиною свого часу. Як відомо, тодішні керманічі (здається, Шульц політикою не цікавився і не був прибічником тоталітаризму) переймалися проблемою творення нової людини. «Ми хочемо створити людину вдруге, на образ і подобу манекена», – заявляв у той же час Шульц. Звісно, створюваний ним химерний світ існував лише в царині духу, а ось на просторах Третього Райху та СРСР – з людей дійсно намагалися створити придатний для втілення найсміливіших

фантазій вождів матеріал («Гвозди бы делают из этих людей», Ніколай Тіхонов). «Хто зна, – читаємо у Шульца, – скільки є страждених, скалічених, фрагментарних постатей життя, як от штучно склепане, нашвидку збите цвяхами життя шаф і столів, розп'ятого дерева, таких мучеників жорстокої людської винахідливості. Страхітливі трасплянтації чужих і ненависних одна одній порід дерева, які скуто в одну нещасну особистість!».

Постійно наголошуючи, яким тягарем для митця була педагогічна діяльність, Фіцовський водночас наводить такі яскраві приклади творчого підходу Шульца на даній ниві, що насправді, як це не парадоксально, виникає неоторне бажання, аби побільше вчителів та викладачів вузів дізналися про те, яким чином він будував свої уроки. Спогади його вихованців наводять на думку, що Шульц мав непересічний талант педагога так само, як і письменника та графіка..

Чимало сторінок у книзі приділено графоманству, котре намагалося паразитувати на своєрідній творчості Бруно Шульца. Власне, йдеться про манію якогось Трухановського, який майстрував свій плагіат без жодного докору сумління, завдаючи ранимій душі Шульца гострого болю та чимало клопотів. «Бездарні копії образів, намальовані дилетантом», пародійність та карикатурність його писань, зумовлені бездарністю та наївністю Трухановського, показували, з одного боку, що «самокритика в цього чоловіка цілком паралізована», а з іншого – виявлять незахищеність справжнього митця. Прикро, але кожне помітне явище у цьому світі має свого якщо не й не Герострата, то Трухановського точно.

Доволі дотепно автор розповідає про життя без творчості за радянських часів, тобто в 1939-1941 рр. Мова йде тільки про «ремісниче малювання», оскільки сподівання на письменницьку працю перекреслили польсько-радянські письменники Львова, очолювані Вандою Василевською, кинувши в обличчя Бруно Шульцові: «Прусти нам не потрібні». «З нотками гумору, змішаного з відразою, Шульц розповідав про свої ремісничо-малярські клопоти й пригоди, – пише Фіцовський. Редакція дрогобицької газети замовила йому ілюстрації чи віньєтки для репортажу про жнива. Замовлення він виконав, проте негайно був викликаний до редакції, де від нього

жадали ... ідеологічної ретуші: дорисувати босим дівчатам-жницям взуття. Він слухняно дорисував. Шульц не ставився до цих робіт серйозно. І коли якогось дня виявилось, що повішане на будинку ратуші велике полотно із подобою Сталіна, виконане Шульцем на замовлення місцевої влади, загадили галки, він сказав приятелям, що оце вперше в житті факт знищення творіння його власних рук спричиняє йому справжню насолоду».

Після другої окупації Дрогобича гітлерівцями (перша була 1939 року, коли вони поступилися Червоній армії) Шульцеві, щоб вижити, довелося малювати вже на замовлення гестапівця Фелікса Ландау. Саме на стінах спальні його сина він створив барвисті ілюстрації до казок. (Нагадаємо, що вже в роки незалежності України ці стінописи стали причиною відомого міжнародного скандалу, перипетій якого торкався й «ЛітАкцент»).

У літературно-біографічних працях Фіцовського, вміщених у книзі, вдало прокоментовані всі доступні авторові джерела. Наприклад, живі враження очевидців Бруно Шульца, що живо передають атмосферу сприйняття його творчості сучасниками. «З вогником ув очах він показував нам оргію бур'янів за виліпленими з глини й фантазії будиночками. Він утаємничував нас у «мертві затоки» провулків, які гойдали його уяву, давали поживу його задумі. Ми ходили мов наврочені, Бруно втягував нас у світ свого поетичного видива. Він очуднював сіризу й обмеженість маломістечкового життя, яке текло віддалік від нурту сучасної цивілізації. Його малярське око помічало гру кольорів і світла, відкривало красу в бридоті». Це – зі спогадів Ізабелли Чермакової. А в Шульцовому листуванні дослідник бачить не просто інформацію, яка допомагає заповнити біографічні прогалини; він стверджує, що Бруно був одним із останніх у Польщі видатних представників епістолярного мистецтва.

Часом «Регіони...» читаються як жвавий детектив. Особливо, коли йдеться про діяльність Єжи Фіцовського, скажімо, в ході пошуків у просторі й часі втраченого роману «Месія» (це підсумкова річ, нібито щось на кшталт «Цитаделі» Екзюпері чи «Конкордизму» Винниченка). Або про останні дні й години Бруно Шульца. «Епілогові життєпису» митця Фіцовський приділив особливу увагу,

детально розглянувши всі версії трагедії 1942 року, яка сталася в дрогобицькому гетто.

Переклад книги Єжи Фіцовського не просто вводить постать Бруно Шульца до контексту української культури. Дуже важливою є та обставина, на яку звертає увагу газета «День». «Культурний світ Європи та світу, наголошує видання, – справді ідентифікує Україну за якимись окремими «маяками»: Бруно Шульцем, Казимиром Малевичем..., котрі вказують шлях до пізнання України», а не лише міста Дрогобича – «города срединной Европы» (журнал «Знамя»). Надихаючи митців у різних куточках світу, Шульц приваблює їх до своєї малої батьківщини, а отже, хотілося б цього комусь чи ні, – й до України.

На жаль, не все так просто в житті, як видається на перший погляд. Звісно, про шульцівський Дрогобич як українське місто в закордонні чимало людей із подивом дізналося з засобів масової інформації протягом семи років «полеміки» між Україною та Ізраїлем щодо необхідності повернення незаконно вивезених на Близький Схід фресок художника, котрі є однією з помітних окрас другого міста Львівщини. Тоді, зі слів російського дослідника Володимира Соловйова, дії ізраїльтян розкритикував саме Єжи Фіцовський, «вважаючи Бруно Шульца як митця плоть від плоті польської культури, а притягування його до єврейства, якому він належить завдяки випадку власного народження, означає мислити тими ж категоріями, що і його вбивця, а той застрелив його саме як єврея». Вивести твори Шульца з України – як і відділити від України Галичину (навіть через табачний сморід) – неможливо.

Навесні цього року автору цих рядків довелося побувати в Трускавці. Людське море з усього пострадянського простору, Європи, Ізраїля, навіть із Канади. До їх послуг близько тридцяти туристичних фірм. Жодна не працює в напрямку розширення культурних виднокругів приїжджих. Куди вже там «стежками Бруно Шульца» у містечку, де він провів не одні шкільні канікули, часто лікувався і де, в 1928 р. відбувалася його скандальна виставка графіки! Прикро, але навіть на запитання про чудовий пам'ятник Адаму Міцкевичу, поставлений тут із нагоди сторіччя від дня народження поета,

працівниця Музею міста кинула, що то, мовляв справа поляків. (До речі, і сам пам'ятник, і гарний парк оспівані Шульцем в оповіданнях «Осінь» та «Республіка мрій»).

Ой, чи справді тільки їхня?! За кілька кілометрів село Нагуєвичі, де народився Іван Франко, а туристичного маршруту з інколи чи не півмільйонного (за рахунок переважно сезонних гостей!) Трускавця туди не існує. Та завозили б по дорозі на форель абощо. І коли якийсь іноземець, знаючи Міцкевича чи Шульца, ні сном, ні духом не чув, ким для нас є Великий Каменяр, то розповіли б спочатку про двох перших, а потім обов'язково з'явилася б нагода поговорити й про нашого класика. А так... Можливо, з іншим розумінням іноземці підійшли б і до трускавецьких пам'ятників українським патріотам, закатованим польським, гітлерівським та сталінським режимами? Світ дізнався б, що в тюрмах СД у жахливих умовах утримувались поряд, розстрілювались та відправлялися разом до Бухенвальда як прибічники ОУН, так і комуністи та євреї. Воно б може й картина голокосту тоді була точнішою? І зрозумілішим – питання колабораціонізму... Хіба можна весь час дивитися на все через табачний дим і дошукуватись істини через бузиновий сморід?

«Літературні досягнення – видання «Цинамонових крамниць», факт, що він став відомим і визнаним письменником – усе це було для дрогобицького середовища цілковитою несподіванкою, повним сюрпризом», – зауважує Єжи Фіцовський. Здається, що в роки незалежності вже вся культурна Україна у плані сприйняття Шульца переживає щось дуже схоже.

Ознайомлюючись із книгою Фіцовського, наш читач, хочеться вірити, зрозуміє, що мова йде все-таки про події в Україні. Всім своїм та прийшлим людям буде пояснювати, що насправді, попри власні стійкі переконання дослідника сусідньої країни, такі «не лише у євреїв, але й у поляків немає права на одноосібну власність на Бруно Шульца». Що Шульц для української культури як пояснюють літературознавці, «своєрідний перехідник, що підключає її до польської культури й проблематики західноєвропейського модернізму в його центральноєвропейській версії. На Сході таким перехідником, що підключає українську культуру до російської, є постать Гоголя...».

Нарешті, Бруно Шульц як митець не просто захоплює своїм талантом, й об'єднує три народи: поляків, євреїв та українців.

Насамкінець – щодо перекладу дослідження Єжи Фіцовського. Він, на наш погляд, кращий, ніж уже існуючі переклади творів власне Бруно Шульца. Надто великим було бажання зробити з класика польської літератури такого собі тамтешнього вуйка з властивими йому полонізмами, германізмами та іншими «ізмами». Чимало слів, добре зрозумілих жителю Західної України, що, безумовно, відбивають місцевий колорит, на жаль, не сприяють кращому знайомству з творчістю письменника в Україні в цілому.

І все ж віриться, що не лише завдяки глибокому змісту та загалом вдалому перекладу, але й чудовій поліграфії, великій кількості рідкісного ілюстративного матеріалу, значному науковому апарату книга про ще одне помітне явище з так званого українсько-польського культурного «пограниччя» знайде свого вдячного читача й відіграє покладену на неї всіма причетними до її появи позитивну роль. Урешті-решт, читати Фіцовського просто цікаво, бо він справді небайдужий до свого героя.

Джерело: ЛітАкцент, 22 листопада 2010 р.